

**ПИТАННЯ ПРО "СПІВПРАЦЮ"
ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕО- ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ
(на матеріалі західнополіських говірок)**

Стаття присвячена аналізу фразеологічного та лексичного словникових реєстрів західнополіських говірок. Об'єктом розгляду стають семантичні взаємозв'язки між фразеологічними одиницями та їх малозрозумілими діалектними компонентами.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектний компонент, семантичні взаємозв'язки.

**Серебряк М. Вопрос о "сотрудничестве" диалектной фразео- и лексикографии
(на материале западнополесских говоров)**

Статья посвящена анализу фразеологического и лексического словарных реестров западнополесских говоров. Объектом рассмотрения становятся семантические взаимосвязи между фразеологическими единицами и их малопонятными диалектными компонентами.

Ключевые слова: фразеологическая единица, диалектный компонент, семантические взаимосвязи.

**Serebryak M. The question about "co-operation" of dialectal phraseo- and lexicography
(on the materials of dialects of Western Polessja)**

The article presents the material about phraseological and lexical dictionary registers of dialects of Western Polessja. The object of analysis is semantic connections between phraseological units and its dialectal components.

Key words: phraseological unit, dialectical component, semantic connections.

Постановка наукової проблеми. Особливості розвитку діалектів української мови диктують необхідність їх дослідження та якісного лексикографічного опрацювання, яке б базувалося на нових підходах інтерпретації мовного матеріалу. Однак представлені на сьогодні фразеологічні діалектні словники виявляють свою неповноту в питаннях розкриття семантики, конотативного аспекту значення, ілюстрації тощо. До сьогодні триває пошук змістовної словникової форми репрезентації мовного матеріалу, яка відбивала б специфічні риси народних говорів, набуті в різні часи й у конкретних історико-культурних умовах.

В. Мокієнко в тезах доповіді "Фразеологічні теорії в дзеркалі лексикографічної практики", виголошеної в Ополє (Польща), відзначив важливість і необхідність урахування фразеологами досягнень лексикографії [8, 9]. Існуюча лакунарність у зв'язках близькоспоріднених галузей мовознавства зумовлює необхідність досліджень, націлених на опрацювання спільних теоретичних та практичних проблем.

Зазначимо, що суттєвий теоретичний внесок у розвиток словникової справи в опрацюванні лексичних та фразеологічних одиниць мови зробили В. Білоноженко, В. Мокієнко, О. Бабкін, О. Кровицька, А. Бушуй, П. Горецький, С. Ожегов, В. Широков та ін. Надзвичайно цінними виявляються лексикографічні опрацювання діалектної лексики української мови Г. Аркушина, М. Онишкевича, Д. Брилінського, Й. Дзендзелівського та ін. ; фразеологічні студії В. Ужченка та Д. Ужченка, В. Чабаненка, Н. Вархол та А. Івченка, Г. Доброльожі тощо.

Зосередження автора статті на важливості висвітлення низки практичних проблем, пов'язаних з особливостями тлумачення семантики діалектних ФО, базується на недостатності сучасних лінгвістичних досліджень, які були б спрямовані на опрацювання взаємозв'язків діалектної лексико- та фразеографії.

Різні учені, класифікуючи діалектні фразеологізми, одноставно виділяють таку групу виразів, як "фразеологічні звороти, які містять у своєму складі діалектні слова або неморфологізовані діалектні форми" [10, 308], "фразеологізми з лексичними діалектизмами" [5, 58], "вирази, що відрізняються від фіксованих у нормативних працях семантичною структурою чи формальними ознаками" [11, 14]. Однак, попри доволі змістовне теоретичне вивчення таких мовних одиниць, автори фразеографічних видань приділяють незначну або недостатню увагу тлумаченню їх діалектних компонентів. Словники малозрозумілих слів містять видання Н. Вархол та А. Івченка "Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини" (1990), О. Юрченка та А. Івченка "Словник стійких народних порівнянь" (1993), Г. Доброльожі "Красне слово – як золотий ключ" (2003), але не всі малозрозумілі діалектизми винесені для роз'яснення семантики, що значно обмежує можливість використання образних висловів. Словники В. Чабаненка "Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці" (2001), В. Ужченка та Д. Ужченка "Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу" (2002), Г. Аркушина "Сказав, як два зв'язав" (2003), Д. Ужченка "Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини" (2009), незважаючи на якісне опрацювання самих ФО, однак, не містять словника діалектних компонентів. Потребують також особливих авторських коментарів фразеологічні ареалізми "з компонентами різної глибини вертикального культурно-національного контексту" [11, 7]. Відсутність або недостатність такої інформації у фразеографічних виданнях, на наш погляд, частково можна компенсувати за рахунок здобутків лексикографії.

Метою статті є аналіз словникових реєстрів фразеологічного [1] й лексичного [2] словників західнополіських говірок Г. Аркушина та розкриття смислових взаємозв'язків фразеологізмів та їх малозрозумілих діалектних компонентів. Проведення таких паралелей дасть змогу простежити динаміку семантизації лексеми як складової образного вислову і як самостійної одиниці мови, визначити її роль у розкритті значення ФО, її внутрішньої форми й довести необхідність розміщення такої інформації у фразеографічних виданнях.

Питання про роль та смислову вартість компонентів у структурі ФО до сьогодні носить дискусійний характер. Деякі вчені твердять, що фразеологізм

складається не зі слів, а з компонентів, які повністю втратили ознаки слова: лексичне значення, лексико-граматичні особливості слів тощо (В.Жуков, О. Молотков) [9, 26]. Тоді логічним буде висновок, що тлумачення компонентів у фразеологічних словниках є зайвим. Заперечує таку думку В.Мокієнко, наголошуючи на тому, що слова в складі фразеологізмів все ж зберігають автономну семантику [7]. Приєднуємось до останнього погляду, вважаючи, що на початковому етапі свого виникнення ФО виконують функцію прямої номінації дійсності, а вже вторинні лінгвістичні процеси (метафоризація, метонімізація та ін.) як основні чинники фразеотворення зростають на ґрунті цієї буквальної мови. Отже, розкриття лексико-семантичних особливостей ФО, якщо її певною мірою можна розчленити на компоненти – це, по суті, перший крок на шляху тлумачення всього значення.

Дослідники відзначають, що на лексичні діалектизми особливо багаті південно-західні, а також північні говори української мови [3, 173]. Одиниці фразеологічної та лексичної систем перебувають у постійних динамічних зв'язках. У контексті сказаного заслуговує уваги дослідника західнополіський говір як один із старожитніх говорів північного наріччя української мови.

Шляхом вичленення з реєстру словника Г. Аркушина "Сказав, як два зв'язав" [далі – Арк 2003] ФО з компонентами-діалектизмами нами було виділено ряд лексем, які вільно функціонують у цьому мовному континуумі поза межами фразеологічних структур. Під час роз'яснення значень останніх за "Словником західнополіських говірок" цього ж упорядника [далі – Арк 2000] були помічені певні тенденції у співвідношеннях цих одиниць мови. З огляду на деякі спостереження над семантикою образних висловів та їх діалектних компонентів ми спробували класифікувати ФО на групи. Усвідомлюючи, що остаточні висновки можна робити тільки після ґрунтовного аналізу значно більшого обсягу матеріалу, окреслимо напрями дослідження семантичних зв'язків різнорівневих одиниць мови в говірках.

Першу групу становлять вислови, у яких семантика діалектних компонентів розкриває значення ФО. Такі лексеми зберігають відносну самостійність, а їх тлумачення допомагає встановити семи, які лягли в основу фразеотворення, умови виникнення виразу тощо. До них належать:

ФО, у яких тлумачення об'єкта або суб'єкта дії повністю роз'яснює значення: *гнути кожушка* "бігати по тонкому льоду озера, щоб він прогинався" [Арк. 2003, 97], *кожушок* "тонкий лід на озері, по якому любили бігати діти" [Арк. 2000, I, 232]; *робити биду* "гнати самогон" [Арк. 2003, 77], *бида* "перен. самогон" [Арк. 2000, I, 18]; *лазити по стромах* "вилізати на високі предмети; ходити по небезпечному місці" [Арк. 2003, 126], *строми* "1) будь-який високий предмет, на який можна вилізти; 2) високе небезпечне місце" [Арк. 2000, II, 182]; *хапун не вхопить* "нічого не станеться" [Арк. 2003, 129], *хапун* "1) злий дух; 2) у прокльоні: А хапун би тебе вхопив" [Арк. 2000, II, 224].

Фразеологізми, у яких задля усвідомлення атрибуту порівняння необхідно виявити значення самого об'єкта: *кручани, як ликув верч хтось* "вертлявий, непо-

сидющий" [Арк. 2003,80], *верч* "скручене лико у вигляді цифри 8 для зберігання" [Арк. 2000, I, 50]; як *смик* "дуже худий" [Арк. 2003, 123], *смик* "смичок для гри на скрипці" [Арк. 2000, II, 158] – у виразі відсутня пряма вказівка на атрибут порівняння; як *великдур* "нерозумний" [Арк. 2003, 80], *великдур* *знев.*, з деяким відт. *пестлив.* "дівчина, яка зробила що-небудь по-дитячому непристойне" [Арк. 2000, I, 48]; як *повх* "1) товстий, гладкий; 2) насуплений" [Арк. 2003, 115], *повх* "1) кріт; 2) гризун; 3) водяний щур" [Арк. 2000, II, 59] – прихований атрибут порівняння відображає і реальне, і наївне сприймання об'єкта мовцями; *добрий миньок хто* "дуже товстий" [Арк. 2003, 105], *минька*, *миня дит.* "корова" [Арк. 2000, I, 312].

Фразеологізми, у яких тлумачення компонента сприяє роз'ясненню внутрішньої форми: *качати колодку* "відзначати Масляну" [Арк. 2003, 98], *колодка* "свято Масляна, коли неодруженим парубкам або їх батькам чіпляли до ніг колоду" [Арк. 2000, I, 237] – тлумачення незрозумілого компонента сприяє усвідомленню ситуації, яка лягла в основу творення ФО; *прийти костюмахи обгризати* "прийти запізно" [Арк. 2003, 99], *костюмаха* "кістка" [Арк. 2000, I, 233] – внутрішня форма ФО розкривається через мету дії (*обгризати кістки*, тобто те, що залишилося) в асоціюванні її часового маркера (*під кінець вечора, свята* тощо); в *оснах (паколодах)* "1) пташеня, у якого відростає пір'я; 2) юнак, що стає на самостійний шлях" [Арк. 2003, 111], *осни (паколеди)* "тверда паличка пір'їни" [Арк. 2000, II, 17] – фразеологізми утворені детермінацією життєвого періоду, у який відбуваються певні фізичні зміни, за якими й стає зрозумілим приблизний вік суб'єкта; в *палки (пици)* *вбиратись* "підрости" (про пташенят і дітей) [Арк. 2003, 111], *палка (пица)* "тверда паличка пір'їни" [Арк. 2000, II, 17] – те саме.

Наведені приклади ілюструють безпосереднє відношення значень компонентів до семантики самих ФО. Наявність тлумачень таких діалектизмів у фразеологічних словниках вкрай необхідна, оскільки подібні вислови зберігають автономну семантику своїх компонентів та створюють цілісне значення за їх участю.

Друга група складається з ФО, у яких семантика діалектних компонентів дорівнює різною мірою значенню самих виразів. Сюди відносимо також і спільнокореневі лексеми.

ФО та їх діалектні компоненти мають абсолютно ідентичні значення: *а я й бина́мне* "1) а мені байдуже; 2) а я й не знав" [Арк. 2003, 77], *бина́мне* "байдуже, не помічаючи" [Арк. 2000, I, 18]; *на всю печатку* "про чіткий свіжий слід" [Арк. 2003, 113], *печатувати* "робити сліди на свіжому снігу, які добре видно" [Арк. 2000, II, 42]; *гур* *підіймати кого* "вітати кого-небудь, підкидаючи вгору" [Арк. 2003, 87], *гурати* "вітати кого-небудь, підкидаючи вгору" [Арк. 2000, I, 113]; *гримоти і блискоти* "дощ із громом і блискавкою" [Арк. 2003, 87], *гримоти* "пора, коли блискає і гримить" [Арк. 2000, I, 108]; *родздява понівська* "неуважна людина" [Арк. 2003, 120], *родздява* "неуважна, забудькувата людина" [Арк. 2000, II, 126]; *одним бігом* "дуже швидко, миттю" [Арк. 2003, 77], *бігелько* "швидко, бігом" [Арк. 2000, I, 17]; *пустити нюні* "розплакатися" [Арк. 2003, 109], *нюняти* "плакати" [Арк. 2000, I, 352]; *дати нюрку* "пірнати у воду" [Арк. 2003, 109],

нюрка "пірнання у воду" [Арк. 2000, I, 352]; *поставити квитку* "завершити якусь роботу (переважно будівельну)" [Арк. 2003, 96], *квитка* "кінець будь-якої роботи" [Арк. 2000, I, 217]; *бабський вузлик* "зав'язані шнурки так, щоб їх не можна було розв'язати" [Арк. 2003, 84], *вузлем присл.* "зав'язати шнурівки так, що їх важко розв'язати" [Арк. 2000, I, 80].

ФО та їх компоненти знаходяться в одному семантичному полі, але відрізняються певними відтінками значень: *гуляти по-чорному* "не зберігати подружньої вірності" [Арк. 2003, 87], *гуляти* "вести розпусне життя" [Арк. 2000, I, 113]; *збивати бучу* "1) бешкетувати; 2) зчинити бійку" [Арк. 2003, 79], *буча* "1) сварка; 2) клопоти, горе, біда" [Арк. 2000, I, 41]; *в'єру в'єрати* "говорити неправду" [Арк. 2003, 80], *в'єрати* "говорити що-небудь погане або невлад" [Арк. 2000, I, 49]; *накенути нучнеці* "зробити, щоб людина мучилася безсонням" [Арк. 2003, 108], *нучніца* "той, хто не спить" [Арк. 2000, I, 352].

Виявлення таких ознак свідчить про те, що "семантичний зв'язок окремого слова й фразеологізму двосторонній: він обумовлений спільністю й взаємозалежністю їх семантики" [6, 237]. Водночас і ФО, і слово можуть бути як попереднім, так і наступним етапом розвитку значень.

Третя група складається з виразів, у яких семантика діалектних компонентів безпосередньо не впливає на розуміння значень ФО. Виявлення якогось зв'язку між значеннєвими характеристиками лексем-компонентів та виразів можливе тільки при з'ясуванні внутрішньої ідеї фразеотворення або інтуїтивно за аналогією до інших одиниць мови: *дати норчака* "1) упасти вниз лицем; 2) пірнути у воду" [Арк. 2003, 109], *норчак* "водоплавний птах, який живиться рибою; у нього ноги ростуть ззаду, тому не може ходити по землі і піднятися в повітря з землі" [Арк. 2000, I, 315] – причина вибору цього птаха як об'єкта фразеологізації стає зрозумілою після опису його природних умінь. Асоціювання зі схожими моделями сприяє розумінню методу фразеотворення. Порівняймо: *дать лупки* "побити" [12, 100], *дати драпака* "утекти" [13, 82], *дать метеликів* "побити, віддубасити" [14, 33] та ін.; *хоч дригунів лови* "дуже холодно в хаті" [Арк. 2003, 90], *дриг* "1) дригання від ляку; 2) швидка реакція на якийсь рух" [Арк. 2000, I, 142] – можемо припустити, що лексема *дриг*, модифікуючись морфологічно, трансформувалась і в семантиці: "дригання від ляку" → "дригання від будь-чого (холоду)"; *стріляти бомки, бити бомки* "ледарювати" [Арк. 2003, 78], *бомки* "суцвіття цибулі" [Арк. 2000, I, 27] – ймовірна аналогія до внутрішньої форми літературної ФО рос. *бить баклуши*; *замурими рубака* "наїстися" [Арк. 2003, 120], *рубак* "шашіль" [Арк. 2000, II,] – можливе зіставлення з виразом *заморити черв'яка*; *годийшли шпарри од чогось* "виздоровіти" [Арк. 2003, 132], *шпарри* "зашпори" [Арк. 2000, II, 274] – припустимо, що зашпори асоціюються з болем, неприємним станом людського тіла, так само як і хвороба. Таким чином, подібність відчуттів дає підстави для перенесення ознаки.

Фразеологічне значення представлених одиниць виявляє значну віддаленість або розрив прямих паралелей зі значеннями своїх компонентів. Відповіді на пи-

тання про виникнення висловів носять гіпотезний характер і потребують детального вивчення.

Нами було виявлено значну кількість ФО у словнику [Арк. 2003], значення компонентів яких залишається нерозкритим у виданні [Арк. 2000]. Актуальним є питання про функціонування останніх поза межами фразеології: *поранити хвуйку*, *віхало-міхало*, *прийти на вкуски*, *виписувати кренделі*, *верзуни верзти*, *роспускати рюми*, *дати паляру* та ін. Привернули увагу також лексеми *караби*, *цуги*, *блізір* та ін., які подаються в обох словниках з поміткою "у виразі", наприклад, *на караби*, *на цуги* "посадити або нести дитину на спині" [Арк. 2003, 95; 131], для *блізіру* "про людське око" [Арк. 2003, 78]. Але незрозумілою залишається позиція укладача щодо їх класифікації.

Розміщення у фразеологічному словнику інформації, пов'язаної з власними іменами, на нашу думку, було б надзвичайно цінним. І. Франкові ми зобов'язані роз'ясненням внутрішньої форми ФО *заробив як Заблоцький на милі* "нічого не заробив": якийсь Заблоцький, що віз мило човном і щоб не платити мита, прив'язав мило в споді під човном, а воно й розмилилося [4]. Зафіксовані ідіоми *задумався, як Мошкува кубила*, *Бусько ріпи насіяв* та ін. теж мають свої етимологічні прив'язки, які ще чекають на дослідження.

Висновок. Зіставлення лексичного й фразеологічного реєстрів дає можливість говорити про тісний взаємозв'язок семантики одиниць обох систем, а нехтування такими контактами при їх вивченні та словниковому описі є неприпустимим. Практика аналізу словників різних типів під час вивчення спільних мовних явищ і процесів виявляє свою ефективність та вказує на перспективи співпраці цих лінгвістичних галузей.

Література

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін; Луцьк, 2003. – С. 76–133.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : в 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 354 с. Т. 2. – 458 с.
3. Бевзенко С. П. До характеристики складу лексики українських діалектів / С. П. Бевзенко // Наук. зап. Ужгородського держ. ун-ту. Діалектол. зб. – Ужгород, 1957. – Т. XXVI, Вип. 2. – С. 164–188.
4. Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / [зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко]. – 2-е вид. – Л. : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 2. – 832 с.
5. Лавер В. И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В. И. Лавер. – Ужгород, 1991. – 325 с.
6. Марцинківська О. Є. Місце фразеології в семантичній системі мови та відображення її в Словнику української мови / О. Є. Марцинківська // Слово і фразеологізм у словнику / [відп. ред. Л. С. Паламарчук]. – К., 1980. – С. 237–249.
7. Мокиенко В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 / В. М. Мокиенко. – Л., 1976. – 32 с.

8. Мокиенко В. М. Фразеологические теории в зеркале лексикографической практики / Валерий Михайлович Мокиенко // *Frazeografia słowiańska : teoria i praktyka, tradycje, terażniejszość, przyszłość : tezy referatów międzynarodowej konferencji naukowej / pod redakcją M. Balowskiego i W. Chlebdy.* – Opole, 2000. – С. 9–13.

9. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 234 с.

10. Ройзензон Л. И. К изучению диалектной фразеологии / Л. И. Ройзензон // *Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исслед.* – М. : Наука, 1970. – С. 306–322.

11. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

12. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Луганськ : Альма матер, 2004. – 335 с.

13. Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини : матеріали / Д. В. Ужченко. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 248 с.

14. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.